

БАГАТОРІВНЕВИЙ ПІДХІД ДО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ

Регулювання ринку продовольчих товарів є одним із найважливіших завдань для сучасної економічної системи України. Через велику значущість на різних рівнях життєдіяльності суспільства дана проблематика потребує постійного удосконалення, як на макро-, так і на мікрорівні.

Регулирование рынка продовольственных товаров является одним из наиболее важных заданий для современной экономической системы Украины. Из-за существенной значимости на разных уровнях жизнедеятельности общества данная проблематика требует постоянного совершенствования, как на макро-, так и на микроуровне.

Regulation to the market of foodstuff is one of the most important tasks for modern economic system of Ukraine. Because of the essential importance at different levels of activity of society, this perspective demands continuous improvement, both on macro and at micro level.

Ключові слова: ринок продовольчих товарів, регулювання ринку продовольчих товарів та регулюючі органи, способи регулювання, сільськогосподарське виробництво, безпека на ринку продтоварів.

У системі будь-якого національного господарського комплексу продовольчий ринок виступає невід'ємним базовим елементом його функціонування та розвитку. За допомогою реалізації всієї сукупності своїх функцій продовольчі ринки забезпечують поєднання виробництва і споживання сільськогосподарської продукції, що і визначає їхні пріоритетні позиції у ланцюгу руху товарів агропромислового комплексу від виробників до споживачів. Попри функціональну значущість цієї сфери господарювання, слід відзначити її очевидну ринкову вразливість. Як свідчить світогосподарська практика, практично у всіх товаровиробників аграрної продукції прибутки є значно меншими порівняно з прибутками інших сфер економіки [1]. Крім того, як зазначають сучасні аналітики, важливою проблемою в аграрній сфері вітчизняної економіки залишається незбалансованість взаємовідносин: 1) між сільськогосподарським виробництвом і переробною промисловістю та торгівлею; 2) між рівнем та обсягами виробництва та споживання продуктів. На даний момент частка сільськогосподарських товаровиробників у кінцевій ціні продукту залишається недопустимо низькою і не відображає їхнього реального внеску у формування продовольчого ланцюга [2]. Усе це демонструє проблему неспроможності самозбалансування продовольчого ринку навіть за умови високого розвитку ринкових відносин та піднімає питання ефективного регулятивного впливу на цей ринковий сегмент.

Дана проблематика досить широко висвітлена у працях таких авторів, як Л.Горюнова, В.Ільяшенко, І.Коварш, М.Одінцов, Н.Офіленко, Л.Пашина, О.Сидоренко, С.Сіташ, Л.Цветкова та ін.

Відзначаючи важливу роль досліджень цих учених у розробці теоретико-методологічних і прикладних аспектів регулювання ринку, слід водночас вказати на відсутність комплексного багаторівневого підходу до регулювання продовольчого ринку.

На сучасному етапі розвитку склалося складне економічне становище для всієї економіки України, а особливо для продовольчого ринку, оскільки цей сектор найбільш залежний від інших галузей – машинобудівної, хімічної,

нафтопереробної, а особливо від платоспроможності населення. Харчова промисловість - одна з провідних галузей не лише агропромислового комплексу, а й усієї економіки України. Питома вага цієї галузі в структурі виробництва предметів споживання сягає 52,8%, у загальному обсязі промислової продукції - 16,3%, а продукції агропромислового комплексу - 33,5%. Продовольчі товари складають 68,1% загального виробництва товарів народного споживання у відпускних цінах, 63% загального обсягу роздрібного товарообороту та 61,5% у структурі особистого споживання матеріальних благ населенням країн [5]. Серед інших країн світу Україна має найбільш сприятливий природний, людський, геополітичний і ресурсний потенціал для розвитку харчової промисловості, і як наслідок, продовольчого ринку, раціональне використання якого забезпечило б їй провідне місце на світовому та регіональному продовольчому ринку, що актуалізує питання його ефективного регулювання.

Трансформація вітчизняної економічної системи визначає необхідність якісних змін у сфері агропромислового комплексу, а саме, в управлінні ринком продовольчих товарів. Кризові ситуації, які періодично виникають на окремих ринках продовольчих товарів, зумовлюють необхідність комплексного підходу до вивчення його регулятивної системи, кожен рівень якої потребує детального вивчення та охоплює мікро-, мета- та макрорівень.

Вступаючи у соціально-економічні відносини, суб'єкти продовольчого ринку (сільськогосподарські виробники, галузі переробної промисловості, споживачі продовольства) визначають специфіку його функціонування та здійснюють безпосередній регулятивний вплив на нього на мікрорівні. Зокрема, проведення моніторингу потреб, гнучке та оперативне реагування на попит дозволяє визначити, як слід скоротити виробництво, на чому сконцентрувати зусилля, щоб стимулювати науково-технічний прогрес. Ринковий механізм створює умови підвищення якості продукції через удосконалення системи "сировина - матеріали - засоби виробництва - продукція - продаж - споживання". Водночас необхідно комплексно оцінювати задоволення потреб населення у продукції та координувати плани виробництва товарів і послуг, для чого слід оцінювати перспективи розвитку потреб у взаємозамінюваних товарах. На ринку існують різноманітні види однорідної продукції, але сам ринок, за своєю суттю, знеособлений і потрібні спеціальні заходи кожному суб'єкту господарювання для оцінки рентабельності та для становлення ефективності їхньої господарської діяльності за умов ринкових відносин, тому підприємства у ринковій економіці мають самі регулювати обсяги виробництва продукції та вирішувати питання переорієнтації виробництва. Продукція, що не користується попитом, має замінюватися виробництвом конкурентоспроможної продукції.

Аналіз формування продовольчого ринку в Україні показав, що основними джерелами надходження продовольства на ринок є сільськогосподарське виробництво, харчова промисловість та імпорт. Позитивна динаміка обсягів продовольчого ринку в останні роки була одним з факторів зростання розвитку потенціалу споживання продовольчих товарів населенням. Другим позитивним фактором стало зростання доходів населення, що привело до змін у структурі

споживання продуктів харчування в бік більш дорогих і цінних у харчовому відношенні продуктів тваринного походження. Проте рівень відповідності раціональним нормам обсягів споживання цих продуктів все ще залишається низьким, тоді як споживання хліба, хлібобулочних виробів і картоплі суттєво перевищує нормативи. Аналіз процесів, що відбуваються на споживчому ринку, показав, що еластичність попиту на продовольчі товари визначається розміром доходів домогосподарств. Так, найбільш еластичний попит на продукти харчування спостерігається в домогосподарствах з мінімальними доходами, найменш еластичним – з максимальними доходами [6], що свідчить про необхідність ретельного підходу до сегментації ринку та розроблення маркетингової стратегії для роботи в кожному сегменті.

Особливостями маркетингу на продовольчому ринку є: 1) необхідність врахування сезонності виробництва та одержання прибутку; 2) залежність обсягів виробництва та якості сировини від природних і економічних процесів; 3) мінливості споживчих уподобань і наявності коштів; 4) моди суспільної думки, а також те, що продукти харчування є товаром першої життєвої необхідності, що робить їх інвестиційно-привабливими для комерційної діяльності, а відтак сприяє посиленню конкуренції серед виробників і постачальників цієї продукції.

Серед сучасних тенденцій споживацької поведінки фахівці з продовольчого маркетингу відмічають надання переваги супермаркетам, продовольчим магазинам поблизу дому на зміну ринку, де нині продукти купують близько третини населення. Основними критеріями, за якими споживачі оцінюють джерела надходження товарів, є, перш за все, наявність широкого асортименту, близькість до місця проживання, якість продуктів. При цьому ключовим регулятивним важелем окремого підприємства на продовольчому ринку є залучення споживача до процесу придбання товару як необхідна передумова формування прихильності до конкретної марки та встановлення стабільних довгострокових відносин між споживачем і виробником. З цією метою система маркетингу пропонує не лише опитування споживачів, але й отримує інформацію відносно продукції та її виробника, внаслідок чого маркетингова стратегія дозволяє створити єдину систему "потреба - вибір товару – споживач", що і забезпечує рівновагу ринку та економіки в цілому.

Говорячи про метарівень регулювання продовольчого ринку, слід зазначити, що міжрегіональні продовольчі потоки є однією з форм реалізації природно-історичного поділу праці в аспекті традиційної диференціації регіонів на виробляючі та споживаючі. Основними мотивами розробки методики забезпечення продовольчої безпеки регіону є те, що: 1) не всі регіони у достатній кількості спроможні забезпечити потреби населення в основних видах сільськогосподарської продукції і продуктах харчування; 2) регіони відрізняються за економічною доступністю до продовольства; 3) наділеність окремих територій різними напрямками спеціалізації.

Продовольча безпека регіону формується на основі тих самих об'єктивних законів, що і продовольча безпека суспільства на рівні національної економіки та світового господарства. Система продовольчої безпеки регіону базується на

власному сільськогосподарському та переробному виробництві, які формують сировинну базу, ринок продовольства, резервні регіональні фонди, що забезпечують продовольством населення в усі періоди року. Однак слід зазначити, що для забезпечення продовольчої безпеки країни в цілому, держава використовує цілий ряд засобів та методів, значна частина яких не застосовується в регіонах. Крім того, на регіональному рівні не стоїть задача створення та підтримки необхідного стратегічного запасу продовольства, тому під продовольчою безпекою регіону слід розуміти здатність регіональної системи формування та розподілення продовольчих ресурсів стабільно забезпечувати всі категорії населення продуктами харчування на всій своїй території, причому не нижче мінімального споживчого кошика. Важливою умовою гарантування продовольчої безпеки регіону є економічна доступність продуктів харчування, а також раціональне поєднання продовольства власного виробництва та ввезеного в рамках єдиного економічного простору країни. Ось чому принципово недопустимі будь-які міжрегіональні бар'єри в торгівлі та локальний монополізм [9, с. 9].

Запорукою ефективності регіональної системи регулювання продовольчого ринку є наявність процедур комплексної діагностики його стану, яка дає змогу врахувати взаємозв'язок різних чинників, найважливішими з яких є: 1) стан продовольчого потенціалу сфер АПК і природних ресурсів сільськогосподарського призначення; 2) рівень і структура кінцевого споживання продуктів харчування; 3) структура й обсяги експорту-імпорту продовольства у певному регіоні, які характеризують міжрегіональний аспект відтворення; 4) безпека та якість продовольства [8].

Незважаючи на те, що природно-кліматичні умови України дозволяють отримувати харчові продукти в кількості, достатній для задоволення внутрішніх потреб країни, протягом останніх років ціни на продукти харчування в Україні зростали: в 2010 році – на 10,9%, в 2011 – на 6,4%. Це є загрозою настання продовольчої кризи в країні і загострення соціальної напруженості в суспільстві та потребує своєчасних заходів щодо діагностики та забезпечення продовольчої безпеки України та її регіонів.

У Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України [10] зазначено, що продовольча безпека є складовою економічної безпеки. Ваговий коефіцієнт продовольчої сфери 0,1108, що за рівнем ваги відповідає четвертому місцю серед інших складових (макроекономічної, фінансової, зовнішньоекономічної, інвестиційної, науково-технологічної, енергетичної, виробничої, соціальної та демографічної безпеки). У методиці запропонований спрощений перелік індикаторів продовольчої безпеки: забезпечення раціону людини основними видами продуктів, рівень перехідних запасів зерна, виробництво зерна на одну особу за рік. Згідно з аналітичними даними, останні роки демонструють, що загальним для багатьох регіонів, за винятком Черкаської, Волинської областей та АР Крим, є досить низька забезпеченість власним виробництвом м'яса та молочних продуктів. Надзвичайно низька забезпеченість населення фруктами, хоча природнокліматичні умови України дозволяють виробляти досить широкий

асортимент цієї продукції. За виключенням Закарпатської області, всі регіони України забезпечуються хлібним зерном у достатній кількості, що дозволяє здійснювати й експортні поставки [2]. При цьому за ступенем самозабезпечення продовольством та функцією регіону на національному продовольчому ринку регіони України поділяють на 3 групи: 1) що переважно вивозять продукцію (Вінницька область, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська); 2) що ввозять і вивозять продукцію (Волинська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька); 3) що ввозять продукцію (Київська, Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Миколаївська, Одеська, АР Крим).

Таким чином, у ряді регіонів у силу природноекономічних обставин самозабезпечення продовольством є відчутно ускладненим та економічно неефективним. Для таких регіонів необхідною є розробка відповідних програм підтримки, враховуючи постачання як на міжрегіональному, так і на міжнародному рівнях. Досягнення продовольчої безпеки на регіональному рівні передбачає забезпечення належної кількості і якості продуктів харчування на конкретній території. Продовольча безпека регіонів залежить також від рівня доходів їхнього населення та цін на продовольчі товари. Тому, достатня кількість продовольства на національному та регіональному рівнях ще не означає, що кожний споживач має змогу отримати його в необхідній кількості.

Система регулювання продовольчого ринку регіону має бути націлена на створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку, підвищення рівня життя населення, забезпечення гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також впровадження ефективних механізмів стимулювання діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, націлених на ефективну співпрацю на загальнодержавному рівні.

Як суб'єкт макrorівня системи регулювання продовольчого ринку, держава розробляє та приймає закони, які регулюють права власності, а також підприємницьку діяльність, спрямовану на виробництво й реалізацію доброякісних товарів і послуг. Державне регулювання сільського господарства у розвинених країнах – це складний механізм, що включає інструменти впливу на доходи фермерів, структуру сільськогосподарського виробництва, аграрний ринок, соціальну структуру села, міжгалузеві й міжгосподарські відносини з метою створення стабільних економічних, правових і соціальних умов для розвитку сільського господарства, задоволення потреб населення в якісних продуктах харчування за соціально прийнятними цінами.

У країнах світу тривалий час уряди на вимогу аграріїв та в інтересах національної безпеки вирішують питання регулювання цін та обсягів аграрного виробництва. При цьому політика аграрних цін і фермерських доходів передбачає організацію спостереження за динамікою ряду економічних показників, у числі яких спостерігаються: 1) витрати виробництва по групах спеціалізованих

господарств (у країнах ЄС) або по видах виробництва (у США); 2) паритет цін на засоби виробництва для сільського господарства й на сільськогосподарську продукцію; 3) прибутковість ферм і галузей виробництва, а також усього сільського господарства.

Так, у США держава гарантує мінімальні рівні заставних цін для фермерів, а також підтримує співвідношення між цінами на фермерську продукцію. Ці функції здійснює міністерство сільського господарства США. А в цілому контроль за цінами здійснюють антитрестові управління міністерства юстиції і федеральна торгова комісія [3]. У Європейському союзі регулювання на продовольчому ринку охоплює наступні основні сфери: ціни на сільськогосподарську продукцію; умови її виробництва і розподілу; систему ресурсозабезпечення; природоохоронну діяльність; соціальну інфраструктуру сільської місцевості. Реалізація цих заходів здійснюється на основі значних бюджетних витрат і видатків споживачів за рахунок більш високих цін, із застосуванням наступних механізмів регулювання: гарантована скупка надлишків продукції за мінімальними цінами, закупівельні й товарні інтервенції на ринку продовольства, специфічні форми пільгового кредитування, митне регулювання і інше.

За відсутності такого регулювання ціни сільськогосподарської продукції мають тенденцію коливатися сильніше, ніж будь-яких інших товарів, а прибутки сільського господарства - ще значніше. Водночас, прибутки сільського господарства за таких умов є не лише непевними, а й набагато нижчими порівняно з іншими секторами економіки.

Відтак, державна політика у сфері аграрного виробництва на сучасному етапі має бути спрямованою на забезпечення однакових стартових умов підприємництва, партнерських відносин на ринку, а також формування інфраструктури середовища, що давало б змогу конкурентоздатним підприємствам аналізувати обсяги власного виробництва. З боку держави через систему законодавчих та нормативних актів доцільно надати керівникам (власникам) цих підприємств змогу знаходити економіко-організаційні форми і заходи ведення справ, що принесуть їм найбільший прибуток.

Протягом тривалого періоду в Україні надмірні надії покладалися на автоматичне ринкове саморегулювання, й лише у 1997-2000 рр. започатковане державне регулювання ринку продовольства. Одним з найважливіших законодавчих актів є Закон України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" від 18 жовтня 2005 р. Він закріплює гарантію продовольчої безпеки на рівні стратегічної мети аграрної політики.

Більш конкретні механізми забезпечення продовольчої безпеки описані Законом України "Про державну підтримку сільського господарства України" від 24 червня 2004 року. Це й державне цінове регулювання шляхом аграрної інтервенції – продажу або придбання сільськогосподарської продукції з метою забезпечення цінової стабільності.

Також механізм заставних закупівель, коли Аграрний фонд у якості кредитора надає бюджетну позику виробнику під заставу зерна, яке є об'єктом державного цінового регулювання. Застосовується механізм фінансової підтримки суб'єктів

господарювання, а саме: механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів шляхом субсидування частини плати (процентів чи лізингових платежів) за використання кредитів, наданих банками в національній та іноземній валюті. Щорічно Кабінет Міністрів України передбачає статтю видатків на надання дотацій виробникам продукції тваринництва [4]. Однак, попри наявність розробленої нормативної бази для підтримки функціонування аграрного сектора, у зв'язку з відсутністю достатніх фінансових ресурсів виникають значні труднощі з виконанням задекларованих законодавчо і навіть запланованих у бюджетах програм підтримки.

Окремий інтерес викликає державне регулювання зовнішньоторговельного продовольчого сектору, яке реалізується передовсім через систему тарифних та нетарифних інструментів. При цьому тарифи та імпорتنі мита можуть бути ефективними, якщо країна імпортує лише частину необхідних продуктів харчування. Експортні субсидії призводять до перевищення ціни на продукцію на внутрішньому ринку порівняно із зовнішнім. Застосування експортних субсидій вимагає додержання суворого контролю над імпортом задля запобігання того, щоб імпорт не знизив різко ціни внутрішнього ринку. Прямі виплати сільгоспвиробникам застосовувалися з метою підтримання споживчих цін на прийнятному рівні і одночасного забезпечення сільгоспвиробникам середньої норми прибутку.

Важливим регуляторним важелем виступає ліцензування, що передбачає видачу офіційними установами оформлених певним чином дозволів на імпорт чи експорт товарів зацікавленим суб'єктам господарювання, а також тарифне квотування експорту-імпорту. Лімітування імпорту цукру через уведення тарифних квот, наприклад, має на меті підтримку вітчизняних сільгоспвиробників, які вирощують цукрові буряки, і переробників. Квотування на ринку зерна з метою створення достатніх внутрішніх запасів було уведено в Україні з жовтня 2010 року і діяло до 1 липня 2011 року. На жаль, моніторинг наявності продовольчого і фуражного зерна, а отже поточний і прогнозний рівень забезпеченості був проведений неякісно й Україна втратила позиції з експорту зерна на світовому ринку.

Гарантування продовольчої безпеки кожної окремої країни є однією із ключових функцій держави, адже стабільне виробництво продуктів харчування, доступність їхнього отримання та споживання за рахунок власного виробництва та імпорту можливе лише під контролем державних органів. Тільки держава може правильно подбати про запаси продовольства, використовуючи механізми підтримки виробників основних продуктів харчування, регулювання експорту і митно-тарифної політики. Саме на державному рівні можна вирішити проблему соціального захисту бідного прошарку населення [4]. Зокрема Комісія ООН з продовольства FAO рекомендує всім державам, забезпечувати не менше 70 % потреб у продуктах харчування за рахунок внутрішнього виробництва і мати у своєму розпорядженні двомісячний фонд продовольства [1]. Індикаторами стану продовольчої безпеки експерти FAO вважають обсяг перехідних (до наступного врожаю) запасів зерна та рівень його виробництва в середньому на душу

населення. Гарантують продовольчу безпеку перехідні запаси, яких вистачить на 60 днів. При цьому, порівняно з країнами, що розвиваються та за показником виробництва зерна на душу населення (понад 1 т порівняно із світовим показником 450 кг) Україна має непоганий потенціал у забезпеченні продовольчої безпеки [4].

Звичайно, необхідно відновлювати і розвивати вітчизняне виробництво продуктів харчування та сировини. Проте все ж обов'язково контролювати підтримання фізичної та економічної доступності безпечних продуктів харчування згідно з нормами. Різке подорожчання продовольства у світі негативно впливає на рівень цін на продукти харчування і в Україні. Проте й відкриває нові можливості для експортно-орієнтованих галузей, як-от рослинництво та переробка. Механізми державного регулювання повинні бути достатньо гнучкими, щоб захищати вітчизняних виробників продовольства не йдучи в розріз з вимогами СОТ. Тобто допустимі заходи для захисту вітчизняних виробників шляхом мит і тарифів на імпорт продовольства. Необхідно також посилити державний контроль за моніторингом балансу продовольства, щоб запобігти втратам від обмеження експорту.

Основними завданнями державних органів управління є своєчасне прогнозування та виявлення загроз продовольчій безпеці, мінімізація їх негативних наслідків за рахунок стратегічних запасів продовольства. Слід створити комплексну систему спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації щодо виробництва, управління запасами і постачання продовольства, якості і безпеки харчових продуктів, споживання продовольства та харчування населення. Можливо, цим повинна займатися державна аналітична агенція. Також необхідно сформувати державні інформаційні ресурси у сфері забезпечення продовольчої безпеки, використовуючи сучасні засоби комунікації, а саме Інтернет, мобільний зв'язок тощо. Також важливо організувати своєчасне інформування виробників і надання консультаційних послуг державними органами та дорадчими службами щодо державних програм підтримки галузі і схем їх реалізації, механізмів регулювання ринків сільгосппродукції.

Список використаних джерел:

1. Офіленко Н.О. Ринки і ресурси споживчих товарів. - [Електронний ресурс] / Н.О.Офіленко. - Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/15840720/tovarnoznavstvo>
2. Одинцов М.М. Механізми регулювання розвитком продовольчого ринку // Ефективна економіка. - [Електронний ресурс] / М.М.Одинцов. - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=471>
3. Ільяшенко В.А. Зарубіжний досвід використання методів державного регулювання продовольчого ринку. - [Електронний ресурс] / В.А.Ільяшенко. - Режим доступу: http://www.rusnauka.com/14_APSN_2008/Gosupravlenie/31304.doc.htm
4. Сидоренко О. Продовольча безпека України неможлива без державного регулювання АПК // Економіст. - 11-07-2012 -- [Електронний ресурс] / О.Содоренко. - Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/216-prodovolcha-bezpeka-ukrayini-nemozhлива-bez-derzhavnogo-regulyuvannya-apk.html>
5. Державна служба статистики України. - [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Маркетингові дослідження поведінки споживачів на ринку продовольчих товарів Коварш І.С. Європейський університет, Київ, 2008. <http://do.gendocs.ru/docs/index-242262.html>
7. Інформаційно-аналітична записка Міністерства економіки України "Стан економічної безпеки України в I півріччі 2008р." (випуск 10) . - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.me.gov.ua

8. Сіташ С.Д. Показники оцінки та критерії / С.Д.Сіташ // Інноваційна економіка. Всеукраїнський науково-виробничий журнал – 2012. - № 2 (28). – С. 321 - 323
9. Пашина Л. Обеспечение продовольственной безопасности региона / Л.Пашина, Л.Горюнова, Л.Цветкова // Международный сельскохозяйственный журнал. - 2008. - № 6. - С. 45-48.
10. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України» № 60 від 02.03.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.4251.0>